

היו ואינם | איך נראו חיי היום יום בישיבות לפני מלחמת העולם? | ליטא שלא הכרתם

הישיבה שערס' הראשונים

האנושי של עולם התורה הוא. העולם שהגדיר מחדש את צורת לימוד התורה ואת הערכים של הקהילות החרדיות. הוא שאל ושאל ומשאל קיבל תשובות – החליט לצאת בעצמו למסע חובק עולם בעקבות התשובות. לא במקרה בחר ד"ר קליבנסקי להקדיש את עבודת הדוקטורט שלו לחקר עולם התורה הליטאי בתקופה שבין שתי המלחמות. הוא עצמו 'ליטאי' אמיתי, ולא סתם ליטאי אלא כזה שנולד בוילנה למשפחה שומרת תורה ומצוות בתקופה שבה היה אפשר לספור משפחות שכאלה על אצבעות כף יד אחת. "בסוף שנות החמישים חיו בעיר וילנה כ-16,000 יהודים, מתוכם 70 אחוז דיברו יידיש, אך רק כמה משפחות שמרו מצוות, וגם הביטוי 'כמה משפחות' הוא גוזמה", מספר קליבנסקי. למשפחתו של קליבנסקי שורשים עמוקים בעולם הישיבות

כמה בחורי ישיבה מנה עולם התורה הליטאי באירופה? מי היו הצעירים החלוצים שיצרו לראשונה בהיסטוריה היהודית את המושג 'בחורי ישיבה'? מה היה גילם? אילו ישיבות נחשבו למתחרות זו בזו? מה היו טקטיקות הרישום בישיבות שנחשבות לערש עולם התורה? איך הסתדרו מנהלי הישיבות עם התקציב המצומצם ועם התיאבון הבלתי נדלה של הצעירים הרעבים? השאלות האלו – שכל כך טבעיות בכל דיון שעוסק בישיבות בדורנו – העסיקו ללא הרף את ההיסטוריון ד"ר בן-ציון קליבנסקי, בעצמו יליד וילנה ונצר למשפחה קובנאית מובהקת. כמו כולם הוא ידע הרבה על הישיבות בעולם שהיה ואיננו. הוא שמע עדויות, קרא זיכרונות, נחשף לתיעודים אבל רצה לדעת יותר. הוא רצה להכיר את הפן

במשך מאות שנים פרנסו הקהילות היהודיות בעיירות עילויים שהתמסרו לתורה. הן אפשרו להם לאכול 'ימים', לישון בלילות ולהגות בתורה. ואז, הכל השתנה. עולם הישיבות נולד ושינה את פני העם היהודי ללא הכר | כך זה קרה | ההיסטוריון ד"ר בן-ציון קליבנסקי מציג: הצצה מרתקת לחיי היום יום בישיבות הראשונות בעולם | מאיפה הגיעו התקציבים? מה אכלו הבחורים? מתי נולדה הישיבה קטנה? הראשונה? איזו ישיבה החזיקה 'קופת שוחד', למה הבחורים המבוגרים סירבו להתחתן? ומה גרם לצעירים להלבט בין קומיניזם למוסר? | וגם: למי ממתנינים המיליארדים שיכולים להציל את עולם התורה?

אליהו אקרמן

צילום: יואב דודקביץ', ייד ושם' וארכיון 'משפחה'

בחוץ חלמו על שבירת מסגרות מקובלות ויצירת עולם חדש, מתוקן והוגן יותר. הצעירים ברחוב דיברו בשפה מסעירה שהציתה את הדמיון ועוררה התלהבות אידיאליסטית, ותנועת המוסר דיברה באותה שפה. גם היא עסקה בתיקון עולם וביצירת 'עולם חדש'

ישיבה לעילויים. שיעור בישיבת חכמי לובלין

הליטאי. הסבא, הרב חיים בן-ציון קליבנסקי, היה מנהל כולל קובנה המפורסם ויד ימינו של נשיא הכולל, הרב דקובנה רבי אברהם דובער שפירא זצ"ל, בעל ה'דבר אברהם'. האבא, ר' מנחם קליבנסקי, נולד בעיירה קידן. עם סיום לימודיו ב'חידר' עבר לסלבודקה (פרוור של העיר קובנה), לישיבה הקטנה 'אבן ישראל' שאותה ייסד הגאון רבי משה פינקל, בנו של הסבא מסלבודקה. אחר כך המשיך לישיבת 'עטרת צבי' של הגאון רבי שמחה גיטלביץ' (לימים רב שכונת 'ההר הירוק' שבקובנה), ולבסוף הגיע לישיבות 'אור ישראל' ו'כנסת ישראל' המקוריות. בשלהי שנות העשרים הצטרפו אליו בקובנה יתר בני המשפחה.

בתש"א (1941), שבוו לפני הפלישה הנאצית לליטא, גירשו הסובייטים את ההורים של קליבנסקי לסיביר. בדיעבד הסתבר כי הדבר הציל את חייהם. "סתתא, אם אבי, הייתה מעמודי התווך של קהילה יהודית שהוקמה בחצי-אי על גבול הקוטב הצפוני, ובזכותה שמרו שם על מצוות בסיסיות, החל בתפילות יום-יום ופאייית מצות בפסח וכלה בהחזקת מוסדות 'גמילות-חסד' ו'צדקה-גדולה'. זהו מקרה יחיד במינו בסיביר של קהילה שלמה

עולם שהיה ונעלם. חורבות ישיבה בקראקה

גלות ושימור. בחורי ישיבה בירושלים של לפני המלחמה

שהצליחה לקיים מצוות בתנאים בלתי אפשריים", אומר קליבנסקי.

הוריו של בן-ציון קליבנסקי הכירו זה את זה על גבול הקוטב הצפוני ויסדו שם את ביתם, כשאת חופתם ערכו כדת וכדין בקור של 40 מעלות מתחת לאפס. שש-עשרה שנים נמשכה שהייתם בירכתי צפון. הם שבו לוויילנה בתשי"ז (1956), וגילו כי העולם שידעו נכחד לחלוטין. "95 אחוזים מיהודי ליטא הוכחדו בידי הנאצים ועוזריהם המקומיים. מחמשת האחוזים הנותרים, הרוב היו יהודים שלא שהו במדינה בעת פרוץ המלחמה בגלל שגורשו או בגלל שנמלטו ממנה, כך שבפועל השמדת היהודים הייתה כמעט מוחלטת".

היהודי האחרון בוויילנה

בליטא כמעט לא נותרו יהודים ולא נותרה יהדות. המשטר הקומוניסטי הכביד את עולו וכיבה כל ניצוץ של קדושה. משפחת קליבנסקי הסתפחה לבית הכנסת היחיד בעיר, 'טהרת הקודש', שבראשו עמד רבה של וילנה הגאון רבי יהודה מנחם רבינוביץ, אחיינו של מרן רבי יצחק אלחנן ספקטור מקובנה. לאחר פטירתו, מינתה קהילת וילנה את

סבו של קליבנסקי, ר' אברהם יעקב לנגלבן, למורה ההוראה המקומי, והוא לימד את שרידי היהודים 'עין יעקב', הלכה וש".ס.

שש פעמים ביקש אבי המשפחה אשרת יציאה מליטא. שש פעמים נדחתה הבקשה. בינתיים ניסו לשמר על יהדותם כמיטב יכולתם. "התמודדנו עם שני סוגי אויבים", מספר קליבנסקי, "הקומוניסטים שביקשו לכלות את הרוח והליטאים שביקשו להרוג את הגוף. חיינו בין אנשים שהיו בנים ונכדים של רוצחים עם דם יהודי על הידיים. במשפחה סיפרו שפעם חזרתי מגן הילדים ממרר בבכי. אמרתי להורים שאינני רוצה להיות 'ז'ידאס' – יהודי, שם גנאי שאותו הטיחו בי חברי בעת משחק".

עם זאת, לצד השנאה והאנטישמיות היו גם גילויי הערכה על כך שבני המשפחה לא ויתרו על סממנים יהודיים. "ליטאים ששמעו את אבי מדבר בפרהסיה ביידיש עמי ועם אחותי, עצרו אותו ברחוב ואמרו לו – 'כל הכבוד שאתה משמר את הלאומיות שלכם בעוד אנו הולכים ונטמעים בקרב הרוסים'".

לא קל לשמר בועה של יידישקייט בתוך הכפור הקומוניסטי. קליבנסקי זוכר את עצמו כילד ממחר לחזור מבית הספר הליטאי שבו נאלץ ללמוד – היישר לזמירות השבת ולשולחן השבת בבית. רק בראש השנה וביום כיפור הסכימו המורים להעלים עין מהיעדרותו. לבסוף, בשנת תשכ"ט (1969), באה הישועה. "אותה שנה רקדנו ממש חזק בזמן ההקפות בשמחת תורה. אני זוכר את אבא אומר – 'יהודים, מי שירקוד היום חזק יותר, ייצא מכאן מהר יותר'. ואכן כך היה. אולי הייתה זו השפעת הריקודים הנלהבים ואולי סתם כך נמאס לשלטונות המהיודי שהתעקש לשמר את הגחלת היהודית בוויילנה. כך או כך קיבלנו את אשרת היציאה המיוחלת".

בארץ למד קליבנסקי הנדסת חשמל ואלקטרו-ניקה, הוציא שני תארים במקצוע, וכיהן בתפקיד בטחוני בכי. עם פרישתו מהשירות הצבאי, לפני 12 שנה, מצא את עצמו על פרשת דרכים. "קיבלתי הצעת עבודה מצוינת בתעשייה האווירית. ברגע האחרון הודעתני להם שאני מוותר על ההצעה. במקום זאת החלטתי לעשות את מה שנראה בעיניי חשוב יותר בראי הדורות – חקר העבר של היהדות הליטאית הנכחדת".

לאחר שהשלים תואר ראשון ושני בתולדות עם ישראל החליט קליבנסקי להקדיש את עבודת הדוקטורט שלו לישיבות הליטאיות. "כמעט כל יהדות ליטא הושמדה בשואה. אני עצמי גדלתי בבית וילנאי-קובנאי מובהק – אבל כמה עוד משפחות כמונו נותרו בעולם? מי יספר את סיפורה של יהדות ליטא עבור הדורות הבאים? המאפיינים הבולטים ביותר של יהדות ליטא היו הלמדנות והשכלתנות, והתוצר המובהק של מאפיינים אלו היה הישיבות המפוארות שהניחו את הבסיס לכל עולם התורה בימינו".

קליבנסקי החל להתרוצץ בארכיונים ובגנזכים ברחבי העולם, מלקט תעודות ומסמכים שיעזרו לו לשרטט תמונת דיוקן של עולם הישיבות. עד מהרה התבררה לו עובדה מפליאה: עדיין לא נערך מחקר מקיף יסודי של עולם התורה הליטאי בתקופת 'תור הזהב' שבין שתי מלחמות העולם. "העולם האקדמי פשוט עבר בשתיקה על התקופה הזאת כאילו הוא לא היה קיים. אגב, תופעה דומה קיימת

גם ביחס לגדולי תורה מאותה תקופה. אין אף ספר מחקרי העוסק בדמותו הייחודית של רבי חיים עוזר גרודז'נסקי, אף שלית מאן דפליג כי הייתה לו השפעה אדירה על הציבוריות היהודית כולה באותן שנים".

להתעלמות הזאת יש סיבות היסטוריות שונות. "בוגרי עולם התורה הליטאי לא הרבו לתעד את עצמם ולא מצאו טעם במחקרים היסטוריים. אשר לעולם היהודי הכללי – בשלהי המאה התשע-עשרה הייתה התעסקות רחבה בישיבות, בפרט מצידם של סופרים 'משכילים' ששנו ופרשו והשתמשו בקולמוסם כדי לנגח את העולם שממנו באו ולזלזל בדמותם של בני הישיבה. ניכרת ירידה תלולה בהתעניינות הזאת לאחר מלחמת העולם הראשונה. בשונה מבתקופה הקודמת, עולם הישיבות כבר לא נתפס כאיום על ההגמוניה המשכילית השלטת ועל כן הניחו לו לנפשו. מגמה זו נמשכה גם לאחר מלחמת העולם השנייה כאשר אך חוקרים מעטים הקדישו את תשומת ליבם האקדמית לחקר עולם הישיבות, והמעטים שנכנסו לתחום התמקדו בשטח צר יחסית ולא התפרסו על היריעה כולה".

עולם חדש נקימה

פרי עמלו של קליבנסקי הוא הספר 'כצור חלמיש' בהוצאת מרכז זלמן שז"ר שמבוסס על עבודת הדוקטורט שעשה. 530 עמודים יש בספר הזה המתעד את עולם התורה הליטאי-ישיבתי ברזולוציה שעד כה לא נכתבה. אמנם הספר כתוב בסגנון אקדמי, אך לא קשה לחוש בחמימות שקליבנסקי מפגין כלפי מושא מחקרו. את הכול אפשר למצוא בספר הזה: מצבת התלמידים השנתית בכל ישיבה וגילם המדויק; תנודות דמוגרפיות בין ישיבות שונות וגורמיהן; היקף התרומות לישיבות ואופן חלוקתן; המאבקים הפוליטיים לשימור עולם התורה; מצוקתם החומרית של תלמידים רבים, ומעל לכול – האופי הייחודי שהתפתח בכל ישיבה.

מה היה גודלו המספרי של עולם הישיבות הליטאי

בתקופה ההיא? החשיבה הפופולרית היא שלמוד

בישיבות היה נורמה. זה נכון?

קליבנסקי מחייך. ניכר שהוא רגיל לפגוש את השאלה הזאת שמסקרנת רבים. "בשנת תרצ"ז (1937), השנה האחרונה שלגביה מצוי בידנו מידע מלא, נמנו בכל הישיבות ה'ליטאיות' בסך הכל כ-4,100 תלמידים. היו ארבע ישיבות בליטא עצמה, ועוד כשלושים בפולין, בפרט ב'קרקס', אזור הספר של מזרח פולין (בימינו בילורוסיה). חשוב להדגיש כי מספר זה מתייחס רק לתלמידי הישיבות הגדולות הליטאיות ואינו כולל את אלפי התלמידים הצעירים שלמדו בישיבה קטנה' או כאלה שלמדו בישיבות חסידיות ובמסגרות אחרות שלא נבנו לפי הדגם הקלאסי של הישיבה הליטאית. במרבית הישיבות למדו בין מאה לשלוש מאות בחורים. ישיבת מיר הייתה

לבחור בתקופה שאחרי המלחמה

הראשונה היו חלופות רבות לרכישת השכלה, בחלקן קורצות יותר לעתידו מבחינה חומרית, והדבר נתן את אותותיו במספר הפונים לישיבות. כל זה עוד לפני שלוקחים בחשבון את העובדה שכמחצית מיהודי ליטא כבר לא היו שומרי תורה ומצוות בשלב ההוא

גדלות נפש. מכתבו של ר' אלחנן וסרמן למנהל ועד הישיבות

שם הכל התחיל. חרדים במסע שורשים בליטא

סגנונות שונים של תורה. ישיבת תורת חיים

הישיבות תמכו בקהילות. הרובע היהודי בקראקא

מסילות ברזל
שנבנו ברחבי
האימפריה
הרוסית הקלו
על בחורים
לעזוב את
העיירות
הקטנות שבהן
גדלו ולגלות
למקומות תורה
מרוחקים.
ישיבות רבות
התנתקו
לראשונה
מהתלות
 שלהן בקהילה
המקומית
והפכו למוסדות
עצמאיים

ורק במיעוטן עדיין היה אפשר למצוא נערים צעירים ומבוגרים באותו בית מדרש". במהלך העשור שאחרי המלחמה חלה התאוששות הדרגתית במספר תלמידי הישיבות הליטאיות, ובתחילת שנות השלושים כבר היה עולם הישיבות צר מלהכיל את כל אלה שצבאו על פתחיו. "יש כאן דבר והיפוכו. מצד אחד, מבחינה מספרית עולם הישיבות נותר תופעה שולית בעולם היהודי של אותה התקופה – רוב הנוער היהודי לא פנה לישיבות. מצד שני, מספר הפונים המבקשים ללמוד בישיבות עלה על מספר המקומות הפנויים, דבר שיצר עומס רב וצפיפות".

מה שהגביל את יכולת ההתפתחות של הישיבות היה הבסיס הכלכלי. "הישיבות קיבלו אחריות מלאה על סיפוק הצרכים החומריים של הבחורים שלמדו אצלן, לרבות הוצאות רפואיות שהיו יקרות מאוד. הבחורים בדרך כלל לא שילמו שכר לימוד, פרט לתלמידי חו"ל שבאו מגרמניה ומאמריקה. הצורך לגייס את תקציביהן ממקורות פרטיים העמיד את כושר הנשיאה הכלכלי של הישיבות על

במספר הפונים לישיבות. כל זה עוד לפני שלוקחים בחשבון את העובדה שכמחצית מיהודי ליטא כבר לא היו שומרי תורה ומצוות בשלב ההוא, דבר שבוודאי השפיע על מספר הפונים לישיבה".

אלטערס וטוב להם

קליבנסקי מקדיש פרק נרחב בספרו לפרשת השיקום של ישיבות ליטא לאחר 'המלחמה הגדולה' (מלחה"ע הראשונה). אחד השינויים שנולדו בתקופה זו התבטא בהפרדה בין 'ישיבה גדולה' ל'ישיבה קטנה'. "לפני מלחמת העולם הראשונה בחורים מכל הגילים למדו בצוותא באותו בית מדרש לאחר שהגיעו לגיל בר מצווה – עתה הוחלט שהם זקוקים למסגרת שונה. מה גרם להחלטה על הפרדת גילים? קצת חדירה של השפעות פדגוגיות מהחוץ, קצת סיבות כלכליות, וקצת רצון להציג את הישיבות בפני ציבור התורמים בחו"ל כמוסד רציני ולא כמקום שלומדים בו נערים צעירים. כעבור עשרים שנה, מרבית הישיבות כבר היו מופרדות

לאן נעלמו המיליונים?

סיפורה אפוף המסתורין של התרומה שהסעירה את עולם הישיבות

בחלק העוסק בבסיס הכלכלי של עולם הישיבות מקדיש קליבנסקי פרק ארוך ומרתק לפרשת 'קרן חווקין'. פרופ' זאב (ולדימיר) מרדכי חווקין היה מדען יהודי בעל שם שפיתח חיסונים נגד מחלות קשות. בהודו הוא נחשב עד היום לגיבור לאומי שהמצאותיו הצילו את חייהם של מיליוני בני אדם. אף שבא מרקע חילוני, התקרב חווקין בהמשך חייו ליהדות, ובפרט קשר קשר נפשי אמיץ עם עולם התורה הליטאי. בערוב ימיו החליט חווקין, שהיה ערירי ולא הקים משפחה, להקדיש את הונו לקרן שתמוך בישיבות. הצוואה של חווקין, שבה הוא מורה כיצד לנהוג בקרן, היא מסמך מרתק שד"ר קליבנסקי תרגם על בסיס עותקים שמצא בספרייה הלאומית. בצוואה ממליץ פרופ' חווקין על שיפורים שונים שהיה מציע לעשות במתכונת המסורתית של עולם הישיבות, ועם זאת הוא מזהיר במפגיע את מנהלי העיזבון לבל יהינו לכפות את הרעיונות הללו או אחרים על ראשי הישיבות.

גורמים שונים הביאו לכך שחזונו של חווקין, שבו תלו ראשי הישיבות תקוות רבות, התגשם באורח חלקי בלבד. תחילה היו מאבקים משפטיים שעיקבו את תחילת הפעלת הקרן בכמה שנים. לאחר מכן ערכה אגודת 'עזרה' בגרמניה, שקיבלה לידיה את האחריות על ניהול הקרן, סקר מקיף לבחינת צורכי עולם התורה. לאכזבת רבים החליטה האגודה שלא להקצות כספים לתמיכה ישירה בבחורים ובישיבות אלא להשתמש בתקציב לקידום בנייה ושירותי רווחה לתועלת הבחורים. הקרן לא סגרה אפוא את הגירעונות הכבדים של הישיבות אך אפשרה להן לעבור למבנים משופרים ומתוקנים יותר.

פעילות הקרן נפסקה עם עליית הנאצים לשלטון ובהמשך היא עברה לניהול הג'וינט האמריקני. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה וניתוק הקשרים הכלכלים בין ארה"ב לאירופה, נפסק גם הניהול הזה ומאז כספי 'קרן חווקין' מוטלים כאבן שאין לה הופכין בחשבון של אחד הבנקים השווייצריים. לפני שנים רבות העלה הסופר החרדי ר' משה פראגר את סוגיית הכסף הנעלם והניח אותה לפתחם של עסקנים ואנשי ציבור כפתרון אפשרי למצוקה החומרית של עולם התורה. שנים חלפו וככל הנראה דבר לא נעשה.

במסגרת מחקרו ההיסטורי יצר ד"ר קליבנסקי קשר עם הנהלת הבנק. "כתבתי להם שאני היסטוריון החוקר את תולדות התקופה ומתעניין לדעת מה עלה בגורל הכסף המדובר", הוא מספר. "הדבר נבע גם מסקרנות אישית, גם מרצון להגשים את צוואתו של חווקין, שסיפורו נגע לליבי, וגם מהמחשבה שבאמת הכסף יכול להועיל לעולם התורה. אם כסף זה נוהל בצורה נכונה – ואין סיבה לחשוב שלא – הרי שבחלוף שמונים שנה שבהן לא נפדה החשבון אמורים היו להצטבר בו סכומים נכבדים מאוד".

למרבה הצער בחר הבנק שלא להגיב על המכתב, והתעלומה עודנה ממתינה לפותה.

קטנות או בינוניות והשפעת התלמידים על סביבותיהם עלתה כמה מונים יחסית למספרם. לגבי חלק מהישיבות קיימים נתונים מספריים מדויקים גם על התקופה שקדמה למלחמת העולם הראשונה: בטלז למדו אז 220 בחורים; בכנסת ישראל דסלבודקה – 330; בראדין – 300; במיר – 400; בפוניבז' – מעל 40 בחורים.

מלחמת העולם הראשונה המיטה משבר קשה על עולם הישיבות וזאת מכמה סיבות: חלק ניכר מהישיבות נאלצו לגלות עקב אימי המלחמה. גם אלה שנותרו במקומן איבדו את הבסיס החומרי שלהן בגלל ניתוק זרם התרומות מחו"ל וערעור הקהילות שתמכו בהן. בנוסף, בעקבות המלחמה התחוללו שינויים מדיניים שאף הם ערערו את מעמד הישיבות. ברוסיה קם שלטון בולשביקי שהכריז מלחמת חורמה על קיום מצוות היהדות, ואילו בפולין ובליטא היה מעבר של בחורים לאידיאולוגיות סוציאליסטיות וציוניות.

"עד מלחמת העולם הראשונה היו הישיבות מוסדות העילית של ההשכלה היהודית", אומר

יוצאת דופן בגודלה ולמדו בה כארבע מאות בחורים".

מאז ייסוד ישיבת וולוז'ין ועד מלחמת העולם הראשונה התרחש גידול איטי אך עקבי במספר תלמידי הישיבות. מסילות ברזל שנבנו ברחבי האימפריה הרוסית הקלו על בחורים לעזוב את העיירות הקטנות שבהן גדלו, ולגלות למקומות תורה מרוחקים. ישיבות רבות התנתקו לראשונה מהתלות שלהן בקהילה המקומית והפכו למוסדות עצמאיים העומדים ברשות עצמם. במקרים האלו השינוי היה דרמטי. בניגוד למסורת של מאות שנים, במהלכן פרנסו הקהילות את הישיבות, פתאום התהפכה הקערה על פיה והעיירה היהודית היא זו שהתחילה להתפרנס מהישיבה. פתאום נוצרו פרנסות חדשות עבור יהודים שהפכו לספקי מזון ולינה לישיבות שהיו צריכות להאכיל את הבחורים ולשכנם תחת קורת גג הולמת. מעריכים כי בתקופה זו היו כחמשת אלפים תלמידים בישיבות. אף כי זהו מספר מתון יחסית, רושמו זכה להעצמה בקרב הקהל היהודי, שכן רוב הישיבות שכנו בעיירות

האלטערעס העדיפו שלא להתחתן. בחורי ישיבה בפורים. פוניבז' שלהי שנות השלושים

מבחינה מספרית
עולם הישיבות
נותר תופעה שולית
בעולם היהודי של
אותה התקופה. רוב
הנוער היהודי לא
פנה לישיבות. מנגד,
מספר הפונים
המבקשים ללמוד
בישיבות עלה על
מספר המקומות
הפנויים, דבר שיצר
עומס רב וצפיפות

תנועת נגד למתירנות. בחורי ישיבת סלבורא תרפ"ט (1929)

דאגה לכל תלמיד. חצר ישיבה ביוגוסלביה

"הישיבות קיבלו אחריות מלאה על סיפוק הצרכים החומריים של הבחורים שלמדו אצלן, לרבות הוצאות רפואיות שהיו יקרות מאוד. הבחורים בדרך כלל לא שילמו שכר לימוד, פרט לתלמידי חו"ל שבאו מגרמניה ומאמריקה

קטנות, אז יש לדאוג שיהיו מקומות פנויים להם בישיבות גדולות... או ליסד עוד ישיבה גדולה". רבה של סובלק, הגאון רבי דוד ליפשיץ, כותב: "אם בימים מקדם נקרה שאלה במוח: מנין לקחת צעירי בני ישראל אשר יקדישו נפשם ומאודם לתורה ולתעודה, הנה כעת נהפך הגלגל ושונו הסדרים. דופקים בשערים בחורי חמד גדולים בתורה ודעת, אך לרוב הדאבון אין האמצעים היותר הכרחיים בכדי יכולת קבלתם". עבור בחורים בישיבה קטנה ההיענות לבקשתם להתקבל הייתה כשאלת חיים ומוות. כך למשל מציג קליבנסקי מכתב נוגע ללב שבחור צעיר שיגר לוועד הישיבות ובו הוא כותב: "אם יסגרו חס ושלום בעדי באמצע ימי עלייתי את דלתי הישיבה, מה יהיה עם עתידי? וגם עם העבר? כי זה השנה הרביעית אשר ברוך השם אני לומד בפני עצמי 'פארזיק' (בעצמי, לבד – א"א), ועתה לאן? בטח ימלאו כבוד הודם בקשתי"...

אחד הגורמים שצמצמו את מספר המקומות הפנויים בבית המדרש היה גיל הנישואין המאוחר של הלומדים בישיבות הגדולות. "כאשר עוקבים אחר הנתונים הדמוגרפיים מבחינים כי בחורים בגילי 30–35 היו דבר נפוץ. הבחורים המבוגרים רצו לחבוש את ספסלי בית המדרש שנים רבות ובכך יצרו 'פקק' שמנע כניסת בחורים צעירים". בניסיון לתת מענה למצוקה הכלכלית הוקם 'ועד הישיבות'. הכוונה המקורית הייתה לרכז את פעילות ההתרמה לישיבות תחת קורת גג אחת במקום שכל ישיבה תיאלץ להתמודד מול הגלים הסוערים בנפרד. הוועד יזם קמפיניים ציבוריים בסגנון המזכיר את מסעות ההתרמה של גופי צדקה בימינו. נעשה שימוש באמצעים מגוונים החל במכירת אותיות לס"ת שנכתב לע"נ החפץ חיים, וכלה במגביות 'שקל הקודש' ושבטות התרמה מיוחדות. התוצאה הייתה מוגבלת. קליבנסקי מנתח את הנתונים הכלכליים ומראה שבסופו של דבר רק שישה אחוזים מתקציב הישיבות באו מתרומות 'ועד הישיבות'. ובכל זאת אין להקל ראש בערך תרומה זו. "בנתונים הקיימים האחוזים הללו הם שאפשרו לישיבות לצוץ מעל המים ולו גם בדוחק עצום", הוא מדגיש.

בין כמרים לרבנים

סוגיית הגיוס אף היא העסיקה את בחורי הישיבות באותה תקופה. ממשלת ליטא העצמאית הכירה בתחילה בישיבות כ'בתי מדרש לרבנים', ומכיוון שכך העניקה לתלמידיהן פטור משרות צבאי עד גיל 28, כמקובל, להבדיל, בסמינרים לאנשי דת קתוליים. אולם עד מהרה החלה מדיניות חדשה של שר החינוך, שהשמיטה את הישיבות מרשימת המוסדות הפטורים מגיוס. הצטרפה לכך גם אווירה ציבורית עוינת שנשבה בחלל מאז נאום ארסי בסיים הליטאי של כומר קתולי שתקף את "הבחורים המשתמטים מחובתם האזרחית". ישיבות התמודדו עם גזירה זו בדרכים שונות. טלז, למשל, הגישה בקשת פטור מגיוס שכן בחלק ממוסדותיה שולבו לימודים כלליים, מה שאפשר לה לטעון כי היא עומדת בקריטריונים שקבעה הממשלה. סלבודקה, לעומת זאת, הקימה שלוחה בעיר תברון כצעד ראשון לקראת העברת הישיבה כולה לארץ ישראל. בסופו של דבר התבטלה הגזירה בליטא ולא נדרשו צעדים מיוחדים.

בפולין היה מצב שונה. כל הבחורים חויבו ללא יוצא מן הכלל בשירות צבאי של שנתיים. שיטת ההתחמקות הנפוצה ביותר הייתה צומות וסיגופים לצורך הורדה במשקל. קליבנסקי מציין כי בנושא זה לא נדרשו הבחורים להתאמץ שכן הסעודות הצנומות ממילא גרמו לכך שיהיו כחושים לעומת הגויים בריאי הבשר... שיטה אחרת הייתה לשחד את הרופא הצבאי. ישיבת וולוז'ין הייתה מוכנה לסייע לכל בחור בסכום של 25–30 דולר, ובווילנה החזיק רבי חיים עוזר גרודז'נסקי קופה לא רשמית, שממנה העניק סיוע הן לישיבות והן ליחידים שנוקקו לעזרה בנושא זה.

אם גם השוחד לא הספיק, נותרה לבחור האפשרות לעלות לארץ ישראל, אבל המספר המועט של הסרטיפיקטים אפשר פתרון זה רק לבודדים. משכלו כל הקיצין נעזרו בני הישיבות בטרם התיצבותם לפני ועדת הגיוס באמצעי האחרון שעמד לרשותם. הם נסעו אל החפץ חיים וביקשו לקבל ממנו ברכת סיוע לשחרורם מהצבא. כותבי העתים מציינים כי לאחר התבוננות בנוסח ברכותיו, למדו תלמידי ראדן לחזות את הגורל הצפוי לבחורים שיצאו מבית רבם. היה להם ברור שמי שזכה לברכה מפורשת מפי החפץ חיים, יכול לחזור לישיבה בלב שקט ובוטח. אולם היו בחורים שהחפץ חיים לא בירך אותם.

אם למרות הכול גויס הבחור, לא זנחה אותו ישיבת האם אף בתקופת שירותו ודאגה לשלוח לו תמיכה חודשית לקניית מזון כשר וכן שמרה איתו על קשר כדי לשמור עליו מפני ירידה רוחנית.

יש ממצאים שהפתיעו אותך? כאלו שהציגו פן לא מוכר בעולם הישיבות של אותה תקופה?

"עובדה אחת מפתיעה שמצאתי היא שלצד פעילותו המוצהרת כגוף כלכלי שנועד לסייע לישיבות בפן החומרי שלהן, מילא 'ועד הישיבות' גם תפקיד של 'משרד חינוך' של אותם הימים. משריכו בידו תמונה מפורטת ומדויקת של כל ישיבה, הוטלה עליו במרוצת הזמן המשמיה להיות הגורם שקבע את מכסת התלמידים הצעירים החדשים שכל ישיבה הייתה מחויבת לקלוט מדי שנה, והוא שבחר לכל בחור בוגר את הישיבה הגדולה שאליה הוא יועד. התנהלות זו מנעה את התווה ובוהו שהיה נוצר אילו הייתה כל ישיבה מנהלת מדיניות רישום עצמאית לחלוטין בלי התחשבות בתמונת המצב הכוללת או במצבן של הישיבות האחרות".

פרט מעניין נוסף שקליבנסקי מציין הוא אופן התפשטות תנועת המוסר בתוך הישיבות. כידוע, פולמוס עז הסעיר את עולם התורה סביב נושא זה, אולם בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה שוב לא הייתה ההתנגדות עזה כל כך, ולימוד המוסר נעשה כבר אז לחלק שגרתי ממתכונת הלימודים המקובלת ברוב הישיבות, תהליך שהתחזק בתקופה שבין המלחמות והקיף את כל עולם הישיבות הליטאי. לדעת קליבנסקי התפתחות זו קשורה לשינויים שחלו באותה תקופה באווירה מסבבי. "שנת תרס"ה (1905) הייתה שנת שיא מבחינת אווירה כללית של תסיסה ומרדנות בקרב הצעירים ברוסיה הצארית, והאווירה הזו חלחלה במידה מסוימת גם לבית המדרש. בחוץ חלמו על שבירת מסגרות מקובלות ויצירת עולם חדש, מתוקן והוגן יותר. הצעירים ברחוב דיברו בשפה מסעירה שהציתה את הדמיון ועוררה התלהבות

"עד מלחמת העולם הראשונה היו הישיבות מוסדות העילית של ההשכלה היהודית, כל האזור היה נתון תחת ממשלו של שליט אחד – הצאר האנטישמי שנעל כמעט לגמרי את שערי ההשכלה הכללית בפני תלמידים יהודים. לאחר המלחמה הדברים השתנו ללא הכר

שאלות שלא נשאלו. ד"ר בן ציון קליבנסקי

אידיאליסטית, ותנועת המוסר דיברה באותה שפה. גם היא עסקה בתיקון עולם וביצירת 'עולם חדש', רק שבמקרה שלה זה היה עולמו הפנימי של האדם. היא קבעה שבמקום להתחיל בשינוי העולם החיצוני יש להתחיל בתיקון עצמי וממילא יתוקן גם העולם. הסגנון הזה תפס את הבחורים ודיבר אליהם, ובסופו של דבר הייתה ללימוד המוסר תרומה חשובה לביצור עולם התורה מפני רוחות הסחף הנושבות בחוץ".

הגלידה של ר' אלחנן

חוץ מחקר המגמות הכלליות בעולם הישיבות איתר קליבנסקי במהלך מחקרו גם אנקדוטות פיקנטיות השופכות אור על אישים ומוסדות. "יש אצלי מכתב שכתב הג"ר אלחנן וסרמן זצ"ל לר' יוסף שוב, מנהל ועד הישיבות. מסתבר שלישיבת 'אוהל תורה' דברנוביץ' נשלח סכום כסף בלי לציין את ייעודו, ורבי אלחנן הגיב על כך בסגנון סרקסטי במקצת – 'ולא הודיעו מאומה לאיזה חשבון שלחו, כדרכם שלא לטפל בעניינים קלי ערך כאלו, ואנוכי שאינני בעל רוח הקודש לא אדע כוונתם...' [להבא] כאשר ישלחו לא יחוסו על טיפת דיו ויודיעו באר היטב לאיזה חשבון הם שולחים. ואם כבודו רעיוניו משוטטים בעולמות העליונים הלא יש אתו האדון בעורק [מזכיר הוועד – א"א] ויוכל להודיע את חשבון המשלוח".

מאוחר יותר כנראה חש רבי אלחנן שהסגנון העוקצני פגע במכותבו ושיגר מכתב נוסף הנפתח במילים – "בראשית דברי אבקש מכבודו לסלוח לי על ביטויים שאינם הגונים אשר כתבתי במכתבי העבר, והנני מודה ואומר חטאתי נגדו, וכתוב ומודה ועוזב ירוחם".

"לראות גדול בישראל אשר עיני כל העדה תלויות בו ומשא הציבור מוטל על כתפיו חש בדקויות של סגנון כתיבה וטורח להתנצל ולבקש סליחה ממכותבו בגין פגיעה אפשרית – זה דבר המעיד על גדלות הנפש, ואותי הדבר ריגש מאוד", מציין קליבנסקי.

פריט אחר, טראגי יותר, המצוי באמתחתו הוא מכתב המתעד את אחרית ימיה של ישיבת וולוז'ין המעטירה. בית מדרש זה, אשר יש המכנים אותו 'אם הישיבות', היה בשעתו מקום התורה הגדול והמפורסם ביותר בליטא. אמנם וולוז'ין לא חזרה לימי גדולתה לאחר שנאלצה לסגור את שעריה בלחץ השלטונות הרוסיים, אך היא עדיין נחשבה לאחת הישיבות החשובות בליטא עד מלחמת העולם הראשונה. בשונה מישיבות אחרות היא לא שוקמה מחדש בגולה בתקופת מלחמת העולם, אולם עם תום המלחמה הוחלט להקימה מחדש בבחינת יש מאין. לישיבה היו מוניטין טובים ואף עמדו בראשה בני אוריין, אך גורל טראגי רדף אותה. היו לה קשיים כלכלים בלתי פוסקים ולאלה נוספה מחלתו הקשה של ראש הישיבה, הגאון רבי יעקב שפירא. בשנת תרצ"ב (1932) הידרדרה מצבת התלמידים עד שבסוף נותרו 18 בחורים בלבד נטושים ללא ראש ישיבה. הללו שיגרו מכתב נואש לרבי חיים עוזר גרודז'נסקי ובו תיארו את מצוקתם הגדולה: "למרות רצונו בלי להטריח את כבודו הרמה עוד בזה, בעל כרחנו עלינו לבקש מכבוד הדרת גאונו להקשיב את מרי שיחנו אולי יוכל כתרה"ג להיות לנו לאחיעזר באיזה אופן שיראה בעיני כתרה"ג... עלינו לחשוב עצה לנסוע מכאן לישיבות אחרות אבל דא עקא שחסר לנו על זה אף האמצעים ההכרחיים... וכצאן בלא רועה נחשבנו".

"אמנם זה לא היה אקורד הסיום של הישיבה, ובשנים שלאחר מכן התאוששה במקצת, אך היא לא הצליחה לשוב לאיתנה. ועצוב שכך עלה בגורלה של ישיבה מעטירה זו", אומר קליבנסקי. ■